

ירושלים ותל-אביב, 1973; חלק נפרק רביעי, "ראשונים ואחרונים", ופרק שביעי, "ספריהם של צדיקים וטיפורי מעשיות של צדיקים", ספר סופר וטיפור: סיפורים על סופרים ועל ספרים, ירושלים ותל-אביב, 1978, עמ' רנ"ב-רנ"ג, ת"ה-תמ"א; הקובץ האחרון שהופיע בנושא זה לאחרונה הוא **טיפורי הבעש"ט**, ירושלים ותל-אביב, 1987.

3) להלן ננקוט במיספרים שניתנו לכתבי-היד למיניהם ב"יד-עגנון", שם הם מונחים כיום. כתב-היד הראשון של אורח נטה ללון, הכתוב בידי עגנון, נושא את המיספר 1:695, וממנו נעשה העתק, כבר בשינויינו משמעותיים, שנכתב במכונת-כתיבה, ומיספרו 1:1. הפרק הנידון הוא פרק 28 ב"5:695, 1, ואפיוזדת "הפריון" תימצא בסופו, עמ' 38-45. פרק זה הינו ניסוח ראשון, ומצומצם עדיין, של דיון ממושך על בתי-התפילה וכיתות החסידים שנתקיימו בשבוע עוד קודם למלחמה, שהם פרקים 34 ו-35 של המהדורה האחרונה של הרומאן, כל **טיפוריו של שמואל יוסף עגנון**, כרך רביעי, ירושלים ותל-אביב, 1966, עמ' 180-190, "על בתי תפילה שבעירנו" ו"מוסיף על הראשונים".

בהודמנות זו, רצוני להביע את תודתי לכל הצוות של "יד עגנון", ובפרט לרפאל ויזר על שהואיל להעמיד לרשותי את כונני-היד של עגנון וסייע בפיענוח כתב-ידו של עגנון. כמו כן הנני אסיר תודה למשרד החקר שבאוניברסיטת אינדיאנה, בלומינגטון, על התמיכה הרבה שהגישו לי לביצוע מחקרי בכתבי עגנון בקיץ, 1986. פרק זה הינו אחר מסדרת התגליות שבכתובים שאני מכין כעת לדפוס.

4) וראה בנד, המציין ששני הטיפורים ראו אור ב"1941:

Arnold. J. Band, *Nostalgia and Nightmare: A Study in the Fiction of S. Y. Agnon*, Berkeley and Los Angeles, 1968, esp. pp. 210, 254.

לגבי הטיפור "הרופא וגרושתו", ראה על כפות המנעול: כל **טיפוריו של שמואל עגנון**, כרך שלישי, ירושלים ותל-אביב, 1966, עמ' תס"ט-ת"צ. על גילגוליו ושינויי נוסחאותיו של טיפור זה ראה הלל ברזל, **טיפורי אהבה של שמואל יוסף עגנון**, רמת-גן, 1975, עמ' 13 ואילך. ולענין "לבית אבא", ראה סמוך ונראה: כל **טיפוריו של שמואל יוסף עגנון**, כרך ששי, ירושלים ותל-אביב, 1966, עמ' 105-105.

5) שירה, ירושלים ותל-אביב, שוקן, 1979, עמ' 531. דברי על הזיקה "לבית אבא" והטיפור על המופתי הירושלמי אל מקורם ברומאן הושמעו והוגשו לפירסום במקומות אחרים, ובקרב יראו אור.

6) ירושלים ותל-אביב: שוקן, 1984, וראה למשל עמ' 114, 153, 191. וראה אף דבריה של אמונה ירון בדבר אופיים ומקורם של הטיפורים המובאים בקובץ, שם, עמ' 239.

7) לבעיות הלשון, הפיסוק והעדר סימני שאלה רבים ביצירותיו של עגנון בין השנים 1931-1941, מציין יעקב מנצור במחקרו המאלף ש"בסביבות תרצ"א-תש"א המעיט הסופר בשימוש סימן פיסוק זה, כפי שנהג בפסיק". וכן "מה הפסיק, תחילה הפריז בחיסורו ואחר החיזור, אף סימן השאלה כן". יעקב מנצור **עיונים בלשונו של ש"י עגנון**. תל-אביב: דביר, 1968, עמ' 45-46.

8) וראה בעניין זה ש, כץ, **הגיבור בעיני רוחו: אמנות הטיפור של עגנון ביאורה נטה ללון**, תל-אביב, 1985, ובפרט עמ' 85-86, 185-160.

9) לסקירה שיטתית של אותם חוקרי עגנון שהיפנו דעתם אל הנעימה האירונית שבכתביו לגווניה, ראה רבקה פרידמן, "חשיפתו של המדיום האירוני ביצירת עגנון לתולדותיו", בציון ח', 32-33 (חורף-אביב, תשמ"ז), עמ' 71-76.

10) וראה "תהילה", ע"ד הנז: כל **טיפוריו של שמואל יוסף עגנון**, כרך שביעי, ירושלים ותל-אביב, 1966, עמ' קע"ח-ר"ו.

אוניברסיטת אינדיאנה, בלומינגטון

גכר/19 | 9:41-42 | (1989)

"צאינה וראינה" בכתבי ש"י עגנון

יעל לויץ

צאינה וראינה
ספר בראשית

לרבי יעקב בן רבי יצחק אשכנזי מיאנוב

הדגום עבר עם פרש מתי

מאת

ישראל הורביץ

עורר עם הקדמה

מאת

יוסף שלץ

Dropsie College

הספר צאינה וראינה, ספר פרשנות ביידיש לחמשה חומשי תורה, להפטרות ולחמש המגילות, נתחבר על ידי ר' יעקב בן יצחק מיאנוב בסוף המאה השש-עשרה¹. הדפוס הראשון שהגיע לידינו הוא אמנם, ככל הנראה, מהאנאו שנת שפ"ב, ואולם ידוע, כי זהו דפוסו הרביעי של הספר, כשהמהדורה הראשונה נדפסה בלובלין ושתי הבאות אחריו בקראקא². חיבור זה זכה לפופולריות רבה ביותר וראה אור במאותיים מהדורות³ ויותר. הספר תורגם במרוצת השנים לשפות שונות, ביניהן לטינית, עברית, גרמנית ואנגלית⁴. המחבר נשען על מקורות מדרשיים ופרשניים שונים, כשכולט בספר חלקו של פירוש רבינו בחי"ם⁵.

הספר צאינה וראינה זכה בכתבי עגנון להתייחסויות שונות⁶, כשבדבריו ניתן למצוא ביטויי הערכה למפעלו זה של המחבר, הראשון בשורת ספרים שחיבר⁷. כך: "רבים זכו וזיכו את הרבים, מיוחד שבכולם ר' יעקב מיאנוב בספרו צאינה וראינה"⁸; "ברם זכור בעל צאינה וראינה לטוב"⁹.

הספר נועד מלכתחילה לנשים, ותעיד על כך כותרת הספר "צאינה וראינה" השאובה משיר השירים (ג: יא), שהמשך תיבות הפסוק הן: "בנות ציון". עם זאת נראה, כי באופן מעשי קרו, למדו, והסתייעו בו אף גברים שונים, מה שהניע את המחבר לייעד מראש את ספרו השני "מליץ ישר" לנשים ולגברים כאחד¹⁰. נראה, כי האיזכורים של צאינה וראינה בכתבי עגנון משקפים נאמנה את פני המציאות. כך במקומות אחדים מציין עגנון, כי ספר זה הוא "ספרן של נשים". יפה מגורלם של קוראי המגיד היה גורלן של זקנותינו עליהן השלום... ספרן של נשים צאינה וראינה... וכל אשה יודעת לקרות עברי טייטש דיתזה קוראת¹¹. באופן דומה נזכר בהמשך שם: "מדרש נשים זה, שהלמדניות שבנשים היו קוראות בו בימי שבת ומועד, אם ביחידות אם ברבים היו שואבות ממנו רוח תורה וחיוב מצוות עם מדות ישרות ועוד נוסף על כל אלה אהבת ישראל ודברים ישרים על האומה הישראלית ועל קורותיה"¹². כשהיתה דינה תינוקת והיתה שומעת את רחל זקנתה קוראת לפני

שכנותיה בספר צאינה וראינה והיה לבה ממתיק והולך מאותם הדברים המתוקים היתה מהרהרת, אם כך לנשים שספריהן מועטים, על אחת כמה וכמה לאנשים שיש להם חומש ורשי וגמרות¹³.

זקנתו של יצחק קומר קראה בקול ערב ועצב בצאינה וראינה: "וכבר סיימה זקנתו של יצחק את פרשת השבוע בצאינה וראינה ובאה ויושבת לה בחוץ על ספסל האבן שלפני הבית"¹⁴. ב"הכנסת כלה" מסופר על זקן וזקנה, שהוא אחד מל"ו צדיקים נסתרים שעליהם העולם עומד, ולאחר סעודת ליל שבת הציע לאורחים על גבי התנור כשהוא ואשתו "ישבו לפני השולחן, היא קראה בפרשת השבוע בצאינה וראינה והוא עסק בתיקוני שבת כל הלילה, שלא היה ישן בלילי שבתות כלל"¹⁵. ב"אלו ואלו" מופיעה אגדה על אודות אשה אחת שאחר שהיתה מתפללת בשבתות — ובשל המצווה הבאה בעבירה החמורה, אמרו חכמים, שהדבר אירע בראש חודש — ואחר שקראה בפרשת השבוע היתה יושבת וטווה כדי להימנע מלהשיח שיחות בטלות ולשון הרע עם שכנותיה. משה רבינו עבר ליד המקום וראה שהשכינה שורה על הבית. נכנס ומצא אשה יושבת וטווה. שאלה, האינה יודעת כי שבת היום וכי בשבת אסורה המלאכה. משענתה בחיוב הוסיף וחקרה: "... אם כן למה את טווה? אמרה היא, וגם היה לי לעשות בשעה זו? אמר לה, היה לך להתפלל ולקרות בצאינה וראינה. אמרה לו, כבר סיימתי את תפילתי וכבר קריתי בפרשת השבוע..."¹⁶.

ואולם, בשונה מהקטעים שדווחו עד כה, שאר ההתייחסויות לחיבור זה בכתבי עגנון מזכירות את הספר אף ביחס לגברים, כאשר, כפי שיראה בהמשך, אף גדולי תורה למדהו ולימדוהו. פייבוש גולן נזכר, בין השאר, כמקריא לאשתו בספר צאינה וראינה שכן, כעדות עגנון, כרגיל היו בנות בוטשאטש רובן למדניות, אך מאמטשי אשתו הגיעה מעיר אחרת ונותרה בילדותה יתומה חסרת כל:

באותה שעה שנצטערו חובשי בית המדרש בצערן של ישראל עמד פייבוש משינה של צהרים. הוציאה לו אשתו קיתון מי פירות צוננין. בירך ושתה וחזר ושתה וזכר על עיניו את בתי עיניו וישב וקרא לפני אשתו בצאינה וראינה. לא היתה שעה נאה לפייבוש כאותה השעה... ואלמלא פייבוש שקרא לפניו בשבת בספרים היתה גרועה מבהמה... ולפי שאותו שבת שבת חזון היה שאירע בו תשעה באב קרא לפניו פייבוש מעשה חורבן ירושלים. ברם זכור בעל צאינה וראינה לטוב שכנגד הצער שגרם לו לפייבוש בחורבן ירושלים שימח את לבו בחכמת בני ציון היקרים. יתירה על זה במעשה יתושו של טיטוס הרשע שנכנס בחוטמו של אותו רשע וניקר במוחו שבע שנים וכשמת פצעו את מוחו ומצאו בו כצפור דורר משקל שני סלעים, פיו של נחושת וצפרו של ברזל¹⁷.

ספר זה נמנה עם חפציהם המועטים של חנניה וחבורתו במסע עלייתם לארץ ישראל. אף שמסופר שהנשים קראו בו בפועל, הוא נזכר אף כספרם של הדיוטות. "נטלו את החומשים והשלימו פרשת השבוע שנים מקרא ואחד תרגום ופירוש רשי ושיר השירים, והנשים הוציאו משקיהן ספר תחינות של הדלקת הנר וספר צאינה וראינה שמנעמים את התורה לנשים ולהדיוטות"¹⁸.

בסיפור "הירחמיאלים" מסופר על אשה שנתעוררה שהיו מקריאים לפניה בספרים שונים, והספר צאינה וראינה עומד בראש הרשימה, כשבמהלך התיאור נזכר הספר כמכוון לנשים ולפשוטי העם:

נסתמאה בשני עיניה הלכו שני הזקנים הללו אצלה והביאו אותה לביתם ונתנו לה מטה ושולחן ומאכל ומשתה והיו מלבישים ומנעילים אותה ומוליכים אותה בכל יום שחרית וערבית לבית התפילה, שמיום שעמדה על דעתה היתה מוקדקת בתפילה בציבור, ובשבתות וימים טובים היו קוראים לפניו בספר צאינה וראינה ובספר לב טוב ובספר שמוח הנפש ובשאר ספרים טובים שאנשים טובים יראי השם עשו לנשים ולפשוטי העם שחשקה נפשם בתורה וזם לא זכו בנעוריהם ללמוד תורה¹⁹.

עגנון מזכיר עוד את דברי בעל טורי זהב לשולחן ערוך, כי ניתן לצאת ידי חובת שתיים מקרא ואחד תרגום בקריאת הפרשה עם צאינה וראינה:

כתב הט"ז לענין שחייב אדם לקרות לעצמו בכל שבוע פרשת אותו השבוע שנים מקרא ואחד תרגום ופירוש רשי, היינו מן שיכול להבין בפירוש רשי כראוי. אבל מי שאינו בר הכי ודאי ראוי לקרות בפירוש התורה שיש בלשון אשכנז, כגון ספר צאינה וראינה וכיוצא בו, כדי שיבין ענין הפרשה²⁰.

אנקדוטות מעניינות נוספות, הקשורות אף באישיות תורניות, מזכורות על אודות הספר צאינה וראינה. עגנון מזכיר את העובדה ההיסטורית, כי פרשן התלמוד המהרש"א, נתן הסכמה לספר זה:

בשנת ראה זקנו (המהרש"א) בכבוד השבת, על ידי תורה ועל ידי כל דבר שהקדוש ברוך הוא אוהב. ונשים במה כיבדו את השבת, ישבו בכנופיא ואחת מהן קראה לפניו במין מדרש על התורה לנשים ולהדיוטות נקרא צאינה וראינה שחיברו בלשון אשכנז רב אחד ממדינת פולין ורבינו הגאון הסכים עליו, לפי שמצא בו תועלת לאותם שאינם מכירים בלשון הקודש²¹. הסכמה זו ניתנה בשנת שפ"ג בלובלין, כשמחבר הספר ניצל את התכנסותם יחדיו של רבנים אלה לוועד ד' ארצות²².

על אחד מגדולי ישראל ר' ברוך תאומים-פרנקל, מחבר הספר ברוך טעם²³, סיפרו אחר מותו, כי לא "הניח אותו גאון ספר מן הספרים שהיו לו שלא כתב עליו הגהות, ואפילו על צאינה וראינה שהוא ספר לנשים בלשון אשכנז". עגנון ממשיך ומגולל את סיפור הדברים.

הדיאך הגיע לידי כך? מעשה, פעם אחת שמע שאשתו הרבנית קוראת בצאינה וראינה בפרשת שמות ותקח צפורה צור ותכרות את ערלת בנה, מה טעם היו מלין בימי קדם באבנים והיום מלין בכלי מתכות, אלא שבשעה שנלחם דוד עם גלית הפלשתי (שמואל א, יז) ולקח את חמשת חלקי אבנים ויגש אל הפלשתי לזרקן במצחו וגלית היה לבוש על ראשו כובע ברזל, והרי אין מדרך הטבע שאבנים שוברות מתכות. אלא אמר לו המלאך הממונה על האבנים למלאך הממונה על המתכות שיעבור על מדתו ויחליש כח הברזל לפני כח האבנים החלושות ממנו ויטביע את האבן במצחו של

הפלשתי דרך המתכת, ובעבור זה יתן לו במתנה שמכאן ואילך יהיו מליץ במתכת דוקא, עד כאן בצאינה וראינה בשם מדרש. וכששמע אותו גאון כך היה מתמה, לפי שהיה הדבר חדש בעיניו עמד ופשפש במדרש וכתב הגהותיו על הספר²⁴.

קטע זה אינו מופיע במדרשים הידועים לנו, והוא נשתייר במקורות הלכתיים עם זאת, מיכאל היגר²⁵ שיער, כי הוא הופיע, במקורו של דבר, בבראשית רבה.

אף הרב קוק נהג ללמד מתוך ספר זה. "נוהג היה הרב ר' אברהם יצחק קוק וצ"ל בזמן שהיה רב בעיר בריסק כל שבת בשעה שהיו מתכנסים בביתו לתפילת מנחה היה קורא בספר צאינה וראינה כדי שיקחו מוסר ולא יתביישו לעיין בספר זה המיועד לנשים, שמתוך כך מתרבה דעת תורה ומוסר בישראל²⁶."

כן מצינו, כי אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ היה מלמד בספר זה.

אזכיר עוד את אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ. לא היה בספרותנו שני הפכים כבארנר ואז"ר, אז"ר בעל משפחה מרובה באוכלוסין היה ושלושה דורות פירנס. את עצמו ואת אשתו ואת בניו ובנותיו שילדה לו אשתו הראשונה ואת בנותיה שילדה אשתו השנייה לבעלה הראשון ואת של שניהם ואת אביה של אשתו. ומשום כך הוצרך להתייגע הרבה. מלבד שהיה ספרן בבית הספרים שערי ציון ומורה בבית ספר של חברת עזרה ומורה בתלמוד תורה היה מלמד לזקנה אחת חמש פעמים בשבוע לקרות הספר צאינה וראינה בשכר עשרה פרנג לחודש. וברנר רווק היה לא היה עליו לפרנס אלא את עצמו²⁷.

יש לציין עוד, כי מצויות בדברי עגנון הערות מדעיות אחדות על הספר. כך מזכיר הוא את העובדה, כי "ספרן של נשים צאינה וראינה משנים היו בו המדפיסים לפי הדור ולפי המדינה"²⁸, וכי נעשו בו "שינויי לשון לפי הזמן ולפי השעה"²⁹. עובדות אלו הגיעו, לדבריו, לידעתי באמצעות פרופ' חנא שמרוק, שהסר מגדול חוקרי ספרות יידיש בדרונו. עגנון סיכם בדבריו אלו שתי תופעות המהוות סוגיה רחבה יותר במחקר. כך ידוע, כי חוגי המשכילים ערכו שינויים במהדורות שפירסמו, אשר תאמו את השקפת עולמם ושיקפו אותה³⁰. אף המשכיל הרץ הומברג הכין בעשור השני לערך של המאה התשע עשרה מהדורה משכילית של צאינה וראינה, אשר לא נדפסה מעולם, ככל הנראה, בשל העניין הפחות בחיבור זה במערב אירופה³¹. כפי שרמז עגנון בקצרה, נערכו שינויי לשון במהדורות צאינה וראינה. המהדורות שפורסמו במערב אירופה עד תחילת המאה השמונה עשרה ביטאו את היידיש הכתובה, שנודע לה אלמנט של קביעות. לעומת זאת, בעקבות פריחת ההשכלה וההתבוללות שמו המדפיסים עיניהם לשוק מזרח אירופי של קהל קוראים, ומשום כך נקטו בלשון המדוברת באזורים אלה³².

עוד מזכיר עגנון את התופעה שמצויים בצאינה וראינה מדרשי חז"ל שמקורם לא נודע. "יפה להזכיר כאן שכמה מדרשי חז"ל שלא הגיעו לידינו ממקום אחר משוקעים בצאינה וראינה. מהיכן הגיעו אותם המדרשים למחבר הספר? אם אין זכרוננו מטעני

כבר עמד על זה הגאון ר' שאול ליברמן בספרו שקיעין³³. אף על תופעה זו הצביעו³⁴, אלא שבניגוד לדבריו, לא נאמרו דברים אלו על ידי ליברמן בספרו הנזכר³⁵.

(1) על מחבר צאינה וראינה כמעט ואין ידועים פרטים ביוגרפיים. ראה: חנא שמרוק, "קווים לדמותה של ספרות יידיש בפולין ובליטא", תרביץ מו (תשל"ז), עמודים 283-284; משה מנחם קוק, ספר צאינה וראינה, בני ברק, תשל"ו, מבוא, עמודים 45-47; יוסף שולץ, צאינה וראינה, ספר בראשית עם פרוש מדעי מאת ישראל הורביץ, ניו-יורק, תשמ"ה, הקדמה, עמוד i. תרגום לאנגלית של מבוא זה בשינויים קלים מצוי: Joseph Schultz, "The 'Ze'enhah U-Re'enhah': Torah for the Folk," Judaism 36 (1987), pp. 84-96.

(2) חוה טורניאניסקי, "נוסח משכילי של 'צאינה וראינה': כתב יד בלתי ידוע של הרץ הומברג", הספרות 2 (תשל"א), עמוד 835; חנא שמרוק, "קווים לדמותה של ספרות יידיש בפולין ובליטא" תרביץ מו (תשל"ט), עמוד 284; חנא שמרוק, "רשימה ביבליוגרפית של דפוסי פולין ביידיש עד גזירת ת"ח ות"ט", קרית ספר 52 (1976-1977), עמודים 415-413; חנא שמרוק, ספרות יידיש: פרקים בתולדותיה, תל-אביב, תשל"ח, עמודים 116, 153.

(3) ראה: חנא שמרוק, ספרות יידיש: פרקים בתולדותיה, עמוד 115; קוק, שם, מבוא, עמוד 30.

(4) קוק, שם, עמודים 37-41; שולץ שם, עמודים xv-xxiii.

(5) קוק, שם, עמודים 25-26; שולץ שם, עמודים ix-viii. שאר מקורות הספר ראה עוד קוק, שם, עמודים 29-20; שולץ, שם, עמודים vii-xi.

(6) במקום אחד בכתביו אין הצירוף "צאינה וראינה" מתייחס לחיבור הנדון, אף כי העניין שעון על הנאמר בשיר השירים "צאינה וראינה בנות ציון", תיבות המופיעות בשער הספר "צאינה וראינה". "צאינה וראינה בנות שבוש בקרקפלו של הרקוק". . . ("בנערינו ובזקננו", על כפות המנעול עמוד 299). במקום אחר נעשה שימוש בשמו של הספר במובן המטאפורי. "כנגד זה בן בנו של הרב הוא בחור וטוב, משכיל וכן אבדן, בעל נימוסין ובעל דרך ארץ. יש בו מדעת אבותיו ויש בו מדעת העולם. מטיח ביידיש כצאינה וראינה ומדבר בלשון פולין כאדונית" (אורח נטה ללון עמוד 288).

(7) על ספריו האחרים ראה: חנא שמרוק, "רשימה ביבליוגרפית של דפוסי פולין ביידיש עד שנת ת"ח ות"ט", קרית ספר 52 (1976-1977), עמודים 406-404; קוק, שם, עמודים 53-45; חנא שמרוק, "קווים לדמותה של ספרות יידיש בפולין ובליטא", תרביץ מו (תשל"ז), עמודים 286-288; ה"ל, ספרות יידיש, עמודים 19, 115-114, 186.

(8) מעצמי אל עצמי עמוד 363. לשון הנאמר: "זכו וזיכו את הרבים" מעורר הד ברור ללשון המחבר בשער ספרו מליץ יושר. ראה: שמרוק, "קווים לדמותה של ספרות יידיש בפולין ובליטא", תרביץ מו (תשל"ט), עמוד 284; ה"ל, ספרות יידיש, עמוד 19; קוק, שם, עמוד 18, הערה 8.

(9) "פיברש גולן", עיר ומלוואה עמוד 287.

(10) כבר בשער מהדורת 1622 נזכר הדבר מפורשות: "ובהיות שתועלת חבור הלז הוא ביתר שאת ויתר עוז לאנשים נשים שימצאו מרגוע לנפשם להבין דברי אלקים חיים". דבר זה מתחוויר אף מהעובדה שלמרות שפירושו של רבינו בחיי על תורה שימש אחד המקורות העיקריים, נמנע "מלהרחיב את דבריו לתחומי הפילוסופיה והקבלה שבפירושו של ר' בחיי בן אשר" (שמרוק, ספרות יידיש, עמוד 115). נוסחו של השער של המהדורה הראשונה של מליץ יושר ראה קוק, שם, עמוד 13. לדברי שמרוק, ספרות יידיש, עמוד 115: "במהדורות רבות אלה יש היכחה ברורה להצלחתו של הספר בקרב קוראי יידיש כולם, ולא רק בין הנשים, שלמענן נכתב מלכתחילה". עוד על ספרי יידיש שבהם צויין במפורש כי הם מיועדים לנשים ולגברים כאחד ראה: שמרוק, שם, עמוד 19 והערה 15.

ראובן בן־יוסף

יורה

כָּבֵד יְבֵד הַיּוֹרָה וְאַיִן מִלְחָמָה
 בְּרוּךְ הַמְמַטֵּיר עַל אֶרֶץ שְׁלוֹם
 בְּרוּךְ הַמְמַלֵּא עוֹלָמְנוּ צְמָא
 עַד שְׂדֵי בְּמִים לְהַשְׁתַּכֵּר וְלִקְלֵם

שׁוֹשְׁגֵי לֶף פְּכָרִים, בְּקַעַת הַיַּרְדֵּן!
 וְרַמַּת הַגּוֹלָן תִּגְוֵל מִבּוֹלָת
 תַּפּוּחַ וְתִירָס, תִּירוּשׁ הַנּוֹתָן
 עוֹד קְלוּם לְשׁוֹר עִם הַפּוֹס הָאוּלָּת

וְאַתָּה שָׁם בְּפָנִים, מִפְּנֵי רַעַם הַיּוֹרָה,
 מִדוּעַ תִּסְגֵּר אֶת הַתְּרִיס וְתִשְׁפַּח?
 בְּדַרְכֵי שְׁלוֹם רַק הַבְּרֵק מוֹרָה
 וְהַשֵּׁם שֶׁנָּתַן הוּא הַשֵּׁם שִׁיקָח

- (11) מעצמי אל עצמי עמוד 363. עוד על מקור זה בהקשרו, ראה להלן על יד הערה 33. הביטוי "ספרן של נשים" ביחס לצאינה וראינה נזכר עוד "בספר סופר וסיפור" עמוד 340; שם, עמוד 382. על המקורות הללו ראה עוד בהמשך הדברים.
- (12) מעצמי אל עצמי עמוד 363.
- (13) "הירחמאלים", עיר ומלוואה עמוד 187; קורות בתינו עמוד 20.
- (14) תמול שלשום עמוד 236.
- (15) הכנסת כלה עמוד 211.
- (16) אלו ואלו עמוד 347.
- (17) עיר ומלוואה, עמודים 287-286. ראה עוד שם, עמוד 290.
- (18) "בלבב ימים", אלו ואלו עמוד 519.
- (19) עיר ומלוואה עמוד 188; קורות בתינו עמוד 22.
- (20) ספר סופר וסיפור עמוד 382. דברי הטורי זהב מופיעים בלשון קרובה באורח חיים, סימן רפ"ה סעיף ד. עגנון עצמו ציין למראה המקום של דברי בעל הטורי זהב.
- (21) "קורות בתינו", האש והעצים עמוד 42; קורות בתינו עמוד 94.
- (22) וכך נאמר בראשית הקטע הנזכר: "נתעכב זקננו אצל הגאון עד לאחר השבת והכיר את בעל מהדורא בתרא... ושמע מפיו דברים על הוועדים. היינו וועד הארצות"... (שם; שם). נוטח ההסכמה שנדפסה במהדורה הראשונה של ספרו של ר' יעקב מיאנוב, ספר המגיד, ראה קווק, שם, עמוד 11. ראה עוד עמודים 53-52, הערה 71, שציין לכך, אך לא הזכיר את דברי עגנון.
- (23) ספר סופר וסיפור עמוד 340. עוד על אודותיו בכתבי עגנון ראה: מעצמי אל עצמי עמוד 436; ספר סופר וסיפור עמודים 150, 271, 326, 340-339.
- (24) ספר סופר וסיפור עמוד 340.
- (25) ראה: מיכאל היגר, הלכות ואגדות, ניו יורק, תרצ"ג, עמודים 66-44. עגנון בעצמו הפנה לספר זה. דוגמה זו הוזכרה על ידי קווק, שם, עמודים 23-22, הערה 12, כאחד המדרשים המופיעים בצאינה וראינה שמקורם נעלם, ללא הזכרת דברי עגנון. ייתכן ועגנון בדבריו: "לפי שהיה הדבר חדיש בעיניו" להיעלמותו של מקור זה.
- (26) ספר סופר וסיפור עמוד 382, בשם הר" זאב אריה ארבינו בספר זכרון יהדות לאטביה, תל אביב, תשי"ג.
- (27) מעצמי אל עצמי עמודים 119-118. עוד על אודותיו בכתבי עגנון ראה: מעצמי אל עצמי עמודים 30, 178; אסתרליין יקירתי עמוד 272.
- (28) מעצמי אל עצמי עמוד 363.
- (29) שם, שם.
- (30) ראה: חנא שמרוק, "די מיזרח-אייראפעישה נוסחאות פון דער 'צאינה וראינה' 1930-1786", For Max Weinreich On His Seventieth Birthday, Hague, 1964, pp.
- (31) חוה טורניאניסקי, "נוטח משכילי של 'צאינה וראינה': כתב יד בלתי ידוע של הרץ המבורג", הספרות 2 (תשל"א), עמודים 841-835.
- (32) ראה: שמרוק, שם.
- (33) מעצמי אל עצמי עמוד 363.
- (34) ראה, קווק, שם, עמודים 23-22, והערה 12, עמוד 24. ראה עוד לעיל הערה 25 ועל ידה.
- (35) ירושלים, תשל"ב (2). ספרו זה אכן עוסק במקורות מדרשיים שנשרדו בדברי קראים ונוצרים. עגנון בתחילת דבריו על עניין זה עשה אף הוא שימוש ב"שקע", על משקל שמו של הספר. על תופעה זו ראה: קווק, עמוד 19, הערה 10. ראה עוד לעיל מה שכתבנו על בעל ברין טעם.